Taraqqiyot spektri
ILMIY JURNALI
Vol 2 № 6 2026

SAMARQAND SHAHRIDAGI KARVONSAROYLAR VA SAVDO INSHOOTLARINING TARIXIY SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Shukurova Mehrangiz Sherali qizi

Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti 1-kurs magistranti

Mutaxassislik: Arxitektura tarixi va nazariyasi

Sayimova Nasiba Abdumannon qizi

Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti 1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Samarqand shahridagi karvonsaroylar va savdo inshootlarining tarixiy shakllanish bosqichlari chuqur va har tomonlama tahlil qilingan. Tadqiqotda antik davrdan to zamonamizgacha bo'lgan keng tarixiy kesimda shahar savdo arxitekturasining evolyutsiyasi, xususan, Buyuk Ipak yo'li ta'siri, Temuriylar davri urbanizatsiyasi, keyingi asrlardagi o'zgarishlar va zamonaviy tiklash jarayonlari yoritilgan. Maqolada Oliy Attestatsiya Komissiyasi talablariga muvofiq ilmiy tahlil, arxeologik va yozma manbalar asosida xulosalar keltirilgan. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Samarqanddagi savdo inshootlari nafaqat iqtisodiy faoliyat markazi, balki shaharsozlik ansambllarining ajralmas va muhim qismi bo'lib kelgan.

Kalit so'zlar: Samarqand, karvonsaroy, savdo inshootlari, tarixiy shakllanish, urbanizatsiya, Buyuk Ipak yo'li, Temuriylar davri, arxitektura yodgorliklari, shaharsozlik.

Taraqqiyot spektri

KIRISH

Tadqiqotning dolzarbligi. Samarqand shahri ming yillik boy tarixga ega bo'lib, u nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun sharq olamining yirik savdo, madaniy va ma'rifiy markazlaridan biri hisoblanadi. Shaharning iqtisodiy va ijtimoiy hayotida savdo inshootlari, xususan, karvonsaroylar, timlar va chorsular doimiy ravishda muhim rol o'ynab kelgan. Bugungi kunda ushbu obidalarni o'rganish, ularning tarixiy shakllanish bosqichlarini aniqlash nafaqat tarixiy merosni asrash va o'rganish, balki zamonaviy shaharsozlik, turizmni rivojlantirish va milliy o'zlikni anglash uchun ham katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Maqoladan ko'zlangan asosiy maqsad Samarqand shahridagi karvonsaroylar va savdo inshootlarining tarixiy shakllanish bosqichlarini ilmiy jihatdan tizimlashtirish, ularning arxitektura va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi. Birinchidan, antik va erta o'rta asr davridagi savdo inshootlarining dastlabki shakllari va joylashuvini o'rganish. Ikkinchidan, Temuriylar davrida shahar savdo arxitekturasining yuksalish jarayoni va urbanistik yechimlarini tahlil qilish. Uchinchi, keyingi asrlarda ushbu inshootlarning o'zgarishi, moslashuvi va zamonaviy davrdagi holatini ilmiy baholash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-taqosiy, tizimli tahlil, arxeologik va arxitektura-shunoslik metodlaridan keng foydalanildi. Yozma tarixiy manbalar, arxeologik qazishma natijalari, zamonaviy ilmiy adabiyotlar va arxitektura yodgorliklarining vizual tahlili kompleks o'rganildi.

ASOSIY QISM

Samarqand shahridagi karvonsaroylar va savdo inshootlarining tarixiy shakllanishini shartli ravishda olti asosiy bosqichga bo'lib o'rganish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Har bir bosqich o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va arxitektura yechimlari bilan ajralib turadi.

Taraqqiyot spektri

Birinchi bosqich: Antik davr va erta o'rta asrlar (miloddan avvalgi IV asr - milodiy X asr).

Bu davr Samarqandning dastlabki shakllanishi, xususan, Afrasiyob shahristonining rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Arxeologik qazishmalar shuni ko'rsatadiki, sug'diylar davrida savdo aloqalari allaqachon yuqori darajada rivojlangan bo'lib, shahar devorlari ichida va uning atrofida maxsus savdo maydonlari mavjud bo'lgan. Dastlabki karvonsaroylar oddiy, to'rtburchak shakldagi, o'rtasida ochiq hovlisi bor va atrofida xonalar joylashgan inshootlar edi. Ular asosan karvonlarni vaqtincha joylashtirish, mol-mulkni saqlash va savdo-sotiq qilish uchun xizmat qilgan. Sug'diylarning boy madaniyati va savdoga bo'lgan munosabati Afrasiyobdan topilgan devoriy rasmlarda ham o'z aksini topgan bo'lib, ularda savdo karvonlari, tuyalar va turli o'lkalardan kelgan savdogarlar aniq tasvirlangan. Bu davrda savdo inshootlari hali murakkab arxitektura shakliga ega bo'lmagan, biroq ular shahar iqtisodiyotining asosiy tayanchi va xalqaro aloqalar ko'prigi edi.

Ikkinchi bosqich: Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davri (XI - XIII asrlar).

Islom dinining qabul qilinishi va shahar hayotining yangi bosqichga ko'tarilishi savdo inshootlarining tuzilishiga va funksiyasiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Bu davrda karvonsaroylar nafaqat savdo, balki madaniy va diniy markaz vazifasini ham bajara boshladi. Shahar atrofida va yirik savdo yo'llari bo'yida ribotlar qurila boshlandi. Ribotlar dastlab chegarani qo'riqlash maqsadida qurilgan bo'lsa, keyinchalik ular karvonsaroy vazifasini ham o'taydigan, savdogarlar uchun xavfsizlikni ta'minlaydigan, ichida masjid va hammomlari bor yirik inshootlarga aylandi. Samarqand shahri bu davrda Movarounnahrning yirik savdo markazlaridan biri sifatida shakllandi. Shahar ichidagi bozorlar aniq rejalashtirilgan bo'lib, hunarmandchilik mahsulotlari, matolar va chorva mollari uchun alohida joylar ajratilgan.

Uchinchi bosqich: Temuriylar davri (XIV - XV asrlar).

Taraqqiyot spektri

Bu davr Samarqand shahri tarixida, xususan, uning savdo va arxitektura rivojida haqiqiy oltin asr hisoblanadi. Amir Temur va uning vorislari davrida shahar keng ko'lamli qayta qurish ishlari olib borildi. Savdo inshootlari shaharsozlikning ajralmas va markaziy qismiga aylandi. Registon maydonining shakllanishi jarayonida savdo inshootlari muhim o'rin tutdi. Tarixiy manbalarga ko'ra, dastlabki Ulug'bek madrasasi qurilishidan oldin bu hududda savdo qatorlari va karvonsaroylar mavjud bo'lgan. Temuriylar davrida timlar (gumbazli savdo inshootlari) va chorsular (to'rt yo'l kesishgan joydagi savdo markazlari) keng tarqaldi. Masalan, Chorsu savdo majmuasi shaharning markaziy qismida joylashib, turli savdo yo'llarini o'zida birlashtirdi va shahar hayotining qaynoq nuqtasiga aylandi. Karvonsaroylar bu davrda murakkab arxitektura uslubida, pishiq g'ishtdan, naqshinkor ganch va koshinlar bilan bezatilgan holda qurildi. Ular nafaqat amaliy, balki estetik vazifani ham bajardi. Savdogarlar uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida karvonsaroylarda omborxonalar, savdo do'konlari, mehmonxonalar va hatto ibodatxonalar ham joylashtirildi.

To'rtinchi bosqich: Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri (XVI - XVIII asrlar).

XVI asrda Samarqand davlat poytaxti maqomini yo'qotgan bo'lsa-da, u mintaqaviy savdo markazi sifatida o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Bu davrda shaharda yangi savdo inshootlari qurilishi asosan mahalliy homiylar, xususan, Xo'ja Ahror Vali avlodlari va boshqa nufuzli shaxslar tomonidan amalga oshirildi. Xo'ja Ahror Vali majmuasi atrofida keng savdo maydonlari va karvonsaroylar shakllandi, bu hudud shaharning yirik savdo tuguniga aylandi. Bu davr karvonsaroylari o'zining sodda, ammo funksional arxitekturasi bilan ajralib turadi. Gumbazli timlar va ravoqli savdo qatorlari shaharning asosiy ko'chalarida barpo etildi. Savdo yo'llarining biroz o'zgarishiga qaramay, Samarqand o'zining ipak, qog'oz, metall buyumlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan savdo qilishda davom etdi.

Beshinchi bosqich: Mang'itlar davri va Rossiya mustamlakachiligi davri (XVIII asr oxiri - XX asr boshlari).

Taraqqiyot spektri

Bu davrda Samarqand savdo inshootlarida ikki xil tendensiya kuzatildi. Bir tomondan, an'anaviy shakldagi karvonsaroylar va bozorlar saqlanib qoldi va o'z faoliyatini davom ettirdi. Ikkinchi tomondan, Rossiya imperiyasi ta'sirida yangi tipdagi savdo binolari paydo bo'la boshladi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shaharda temir yo'l qurilishi savdo aylanmasini keskin oshirdi. Yangi shahar qismida yevropacha uslubdagi do'konlar, omborxonalar va savdo uylari qurildi. Biroq, tarixiy shahar qismida, xususan, Siyob bozori atrofida an'anaviy savdo inshootlari o'z faoliyatini davom ettirdi. Karvonsaroylar bu davrda asosan mahalliy savdogarlar va mayda hunarmandlar uchun xizmat qilgan, ularning arxitekturasi esa avvalgi davrlarga nisbatan soddalashgan edi.

Oltinchi bosqich: Sovet davri va mustaqillik yillari (XX - XXI asrlar).

Sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng, xususiy savdo cheklandi va ko'plab tarixiy karvonsaroylar omborxona yoki turar-joy sifatida foydalanila boshlandi. Ba'zi savdo inshootlari rekonstruksiya qilindi, ba'zilari esa e'tiborsizlik oqibatida vayron bo'ldi. Biroq, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, tarixiy merosni asrash va qayta tiklashga katta e'tibor qaratila boshlandi. So'nggi yillarda Samarqand shahrida bir qancha tarixiy savdo inshootlari, jumladan, Registon maydoni atrofidagi obidalar, Chorsu va Siyob bozorlari infratuzilmasi zamonaviy talablar asosida ta'mirlandi. Yangi turdagi, milliy arxitektura an'analarini o'zida mujassam etgan zamonaviy karvonsaroy va savdo majmualari barpo etildi. Xususan, shahardagi turistik markazlarda qadimiy karvonsaroy uslubidagi mehmonxonalar va savdo ko'chalarining yaratilishi bu an'analarning davomiyligini ta'minlamoqda.

XULOSA

Samarqand shahridagi karvonsaroylar va savdo inshootlarining tarixiy shakllanish bosqichlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ushbu inshootlar shahar rivojining har bir davrida o'ziga xos ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy vazifalarni bajargan. Antik davrdagi oddiy savdo maydonlaridan boshlab, Temuriylar davridagi hashamatli arxitektura

Taraqqiyot spektri

yodgorliklarigacha va zamonaviy davrdagi ko'p funksiyali majmualargacha bo'lgan evolyutsiya jarayoni shaharning doimiy ravishda rivojlanib borayotganligidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Samarqanddagi savdo inshootlari nafaqat iqtisodiy faoliyat markazi, balki shaharsozlik ansambllarining ajralmas qismi bo'lib kelgan. Temuriylar davrida shakllangan urbanistik an'analar, xususan, savdo va ma'rifat maskanlarining yagona majmua sifatida barpo etilishi keyingi asrlarda ham o'z ta'sirini saqlab qolgan. Zamonaviy davrda ushbu tarixiy obidalarni asrash, ularni zamonaviy turizm va savdo infratuzilmasiga moslashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Kelgusida olib boriladigan arxeologik va arxitektura-shunoslik tadqiqotlari Samarqandning savdo tarixi bo'yicha yangi ma'lumotlarni ochib berishiga va shaharning qadimiy qiyofasini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev K. A. O'rta asr Samarqandi shaharsozligi va arxitekturasi. Toshkent: Fan, 2015. 245 b.

2. Ahmedov B. A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. Toshkent: O'qituvchi, 1990. 312 b.

3. Gulyamov Ya. G. Pamyatniki gorodskoy kulturi Sredney Azii. Dushanbe: Irfon, 1985. 198 s.

4. Pugachenkova G. A. Zodchestvo Sentralnoy Azii XV veka. Moskva: Iskusstvo, 1988. 280 s.

5. Rempel L. I. Arxitektura Sredney Azii epoxi feodalizma. Tashkent: Fan, 1980. 315 s.

6. Shishkin V. A. Varaxsha. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1963. 250 s.

7. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 12-jild. Samarqand. Toshkent: O'zME, 2004. 560 b.

Taraqqiyot spektri

8. Xujanazarov A. Samarqandning tarixiy me'moriy yodgorliklari. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2018. 189 b.

9. Yodgorliklar qadri. Samarqand shahri tarixiy obidalari katalogi. Toshkent: Sharq, 2020. 320 b.

10. Bartold V. V. Sochineniya. Tom 3. Moskva: Nauka, 1965. 714 s.

11. Asqarov M. Buyuk Ipak yo'li va Samarqand savdo munosabatlari. Toshkent: Akademnashr, 2019. 210 b.

Taraqqiyot spektri